

ՀՐԱՉՅԱ ԱՇՈՏԻ ԱՄՄԱՐՅԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկնածու

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱՉԳԱՅԻՆ-ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Իտալիան մինչև անկախություն /1870 թ./ ձեռք բերելը, գտնվում էր ֆրանսիական, իսպանական և ավստրիական տիրապետության ներքո: Անկախությունը ձեռք բերվեց թանկ գնով:

Վերջին շրջանում իտալական ազգային-ազատագրական շարժման երեք խոշոր մեծությունների՝ Ջուզեպպե Մաձձինիի, Ջուզեպպե Գարիբալդիի և Կամիլո Կավուրիի գնահատման հարցի շուրջ լուրջ հակասական և իրարամերձ կարծիքներ կան, ըստ որոնց այս գործիչները սխալներ են թույլ տվել Իտալիայի միավորման գործում: Ժխտվում և անտեսվում է նրանց դերը զանազան պատճառաբանություններով և մասնավորապես՝ Ջ. Գարիբալդիի հարցում:

Մեր մեծերը՝ Միքայել Նալբանդյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Ավետիք Իսահակյանը և ուրիշներ, բարձր են գնահատել իտալական ազգային-ազատագրական շարժումը՝ այն համարելով քախտակից ազգի պատմությունը:

Իտալացիները և հայերը 19-րդ դարում դարձան քախտակիցներ, քանի որ Հայաստանը նույնպես քաժանվել էր երկու մասի՝ Արևմտյան, որը գտնվում էր Թուրքիայի տիրապետության տակ, և Արևելյան: Վերջինս միացվել էր ցարական Ռուսաստանին: Հայ գործիչները ևս ձգտում էին իրենց երկիրը միավորված տեսնել, ինչպես ժամանակին միավորվեց Իտալիան:

Իտալական մեծերն ունեցել են և՛ վերելքի, և՛ նմանապես վայրէջքի շրջաններ: Բայց դրանք պատմական ժամանակաշրջանի արդյունք էին, քանի որ Ջ. Մաձձինին /1805-1872/ և Ջ. Գարիբալդին /1807-1882/, իրենց հայացքներով լինելով հանրապետական գործիչներ, երբեմն գիշում էին միապետական կարգին /Վիկտոր-Էմանուել Միկոտոյի թանգավորին/: Ջ. Գարիբալդին և մյուսները մեծ հայրենասերներ էին, որոնք իրենց ամբողջ կյանքը նվիրեցին ազգային վեհ նպատակներին:

Ջ. Մաձձինիի հեղափոխական գործունեությունը շատ դիպուկ է բնութագրել պատմաբան Կ. Է. Կիրովան իր «Ջուզեպպե Մաձձինիի կյանքը» աշխատության մեջ: «Այնպես ստացվեց, որում է նա, որ Ջուզեպպե Մաձձինիի պատմությունը ոչ միայն պատմություն է նրա անձնական հաջողությունների և սխալների, նրա անձնական թռիչքների և անկումների, այլև ինչ-որ չափով իտալական ազգի պայքարի պատմություն էր անկախության, միասնության, Իտալիայի վերածնության համար»¹:

Ջ. Մաձձինին որպես ֆադաֆական գործիչ արդո՞ւմ ունեցել է սխալներ: Այո՛ և ոչ ի՞նչ: Նա կուրորեն հավատում էր զանգվածների «հեղափոխական նախաձեռնությունը»: «Հատկապես այդ կուր վստահությունն է, որ ազգային-ազատագրական հեղափոխությունը հնարավոր էր համարում յուրաքանչյուր պահին՝

¹ К. Э. Кирова, Жизнь Джузеппе Мадзини, М., 1981, ст. 175.

անգամ հեղափոխական ալիքի անկման շրջանում, և դրանով է բացատրվում շատ ապստամբությունների և դավադրությունների անհաջողությունը²:

Սակայն իտալական շարժումը միատարր չէր. «Իտալիայի ազատագրական շարժման մեջ որոշակիորեն նկատվում էր երկու ուղղություն՝ չափավոր լիբերալները, որոնք հանդես էին գալիս երկրի միավորման համար՝ «վերևից» և ազգային-հեղափոխականները, որոնք ձգտում էին իտալական Դեմոկրատական Հանրապետություն ստեղծելու»³: Ազգային-հեղափոխական ուղղության ղեկավարներն էին Ջ. Մաձձինին և Ջ. Գարիբալդին, իսկ չափավոր-լիբերալ ուղղությանը՝ Պիեմոնտի վարչապետ կոմս Կավուրը: Հայ իրականությունում այդ երկու ուղղություններն էլ արդարացվում էին:

Բերնեց մի քանի փաստեր՝ մեր տեսակետները հիմնավորելու համար:

Իտալիայի համար 19-րդ դարը համարվում էր «Կավուրի և Մաձձինիի դար»:
Ջուզեպպե Մաձձինիի՝ «երևելի մարդու մահի պատճառով» հռչկվածներ են լույս տեսել հայ պարբերական մամուլում՝ «Արևելյան մամուլ», «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Փորձ» և այլն: Հետաքրքրական փաստ է, որ նրա մասին իրարամերձ կարծիքներ են հայտնվել:

1872-ին «Արևելյան մամուլում» քարգմանաբար տպագրվում է Ժ. Տը Բրեսի «Մաձձինի» վերնագրով երկու հոդված: Հոդվածի տպագրության առիթով մի փոքր առաջարան է գրել Մատթեոս Մամուրյանը: Այստեղ երևում է նրա դրական վերաբերմունքը Մաձձինիի գործի նկատմամբ: Մ. Մամուրյանը գրում է. «Իտալիա կորույս Մաձձինին, որ՝ Գավուրի և Կարիպալտիի չափ՝ մեծ ծառայություններ մատուցեց էր իր հայրենյաց, և անշուք կայրեք Բիզայի մեջ»⁴: Հեղինակը Մաձձինիի ծառայությունները հավասարեցնում էր Կավուրի և Գարիբալդիի կատարածին: Դա սխալ էր, քանի որ Մաձձինին և Գարիբալդին իտալական ազգային-ազատագրական շարժման հեղափոխան քեփ ակնառուներկայացուցիչներն էին, իսկ Կավուրն իր գործելակերպով նրանց հակառակ բևեռում էր գտնվում՝ պատկանելով լիբերալ բուրժուական քեփին:

Իսկ «Մեղու Հայաստանին» Մաձձինիի մահվան կապակցությամբ գրում էր. «Մտերմաբար, քաղաքական աշխարհը կորցրեց իր նշանավոր գործիչներից մեկը, սա էր Ջուզեպպե Մաձձինին»⁵: Լրագիրն իր ընթերցողներին ծանոթացնում էր նրա հանրապետական հայացքներին, տալիս նրա կյանքի մանրամասները: «Մեղու Հայաստանին», ներկայացնելով Մաձձինիին, աշխատում էր իր ընթերցողներին վարակել նրա «հայրենասիրական և ազատության սուրբ կրակով»:

Ջ. Մաձձինիի մահվան առիթով «Մշակը» նույնպես տպագրել է ընդարձակ հոդված⁶, ուր վեր է հանել նրա կյանքի մանրամասները: Հոդվածագիրը անդրադարձել է հատկապես նրա քաղաքական հայացքներին ձևավորմանը: Ջ. Մաձձինին դեռևս համալսարանական տարիներին գրել էր «Դեմոկրատիկ հայրենասիրությունը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ երիտասարդ հայրենասերը առաջ էր քաշում «հայրենիքի միության» գաղափարը:

Նա նշանակալից գործունեություն ծավալեց, երբ Պիեմոնտը Ֆրանսիայի հետ պատերազմ սկսեց Ավստրիայի դեմ: 1866 թ. Ջ. Մաձձինին (արդեն քանի որ

² Նույն տեղում, էջ 177:

³ "Всемирная история", М., 1959, т. 6, ст. 532.

⁴ «Արևելյան մամուլ», Ջուլուսեթա, 1872, մարտ, էջ 124:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1872, թիվ 6:

⁶ «Մշակ», 1872, թիվ 12:

անգամ) դատապարտվեց մահվան: Բայց շուտով նրան ներում է շնորհվում: Դրանից հետո նա հեռանում է ֆաղափական ասպարեզից:

Հողվածում բերված փաստերը համապատասխանում են պատմական իրականությանը, և, ներկայացնելով նրա անձը, հողվածագիրը հանդես է գալիս առաջադիմական դիրքերից՝ հավասարապես վեր հանելով Ջ. Մածձինիի թե՛ դրական, թե՛ բացասական կողմերը:

«Փորձում» տպագրվում է Լ. Ասսինգի «Մածձինի» հողվածը (թարգմ.՝ Ն. Լալայանցի), որտեղ գրված էր. «Բնկապես Մածձինուն կարելի է միայն յուր հետ համեմատել. նորա կյանքն ու գործունեությունը համարյա թե մի առասպել պիտի թվի ապագա սերնդին»⁷:

Ջ. Մածձինիի ֆաղափական հայացքներն ավելի պարզորոշ երևում են նրա՝ կյանքի վերջում գրված «Պ. Ռեման և Ֆրանսիա» հողվածաշարում: «Արևելյան մամուլը»⁸ տպագրել է Մածձինիի նույն վերնագրով հողվածաշարը: Ջ. Մածձինին, «որ երեսուն տարի գրչով ու զենքով Իտալիո ազատության և միության համար մահառեցավ», հողվածաշար է նվիրել Ֆրանսիայի զարգացման ուղուն: Էճնեստ Ռեմանը գովաբանում էր հին կարգերը՝ միապետությունը Ֆրանսիայում: Մածձինին, իր հողվածաշարում, նրան հակադրվում էր իր հանրապետական գաղափարներով: Մածձինին, հակառակ Ռեմանի, հանգում էր ճիշտ եզրակացության, որ Ֆրանսիայի զարգացման «ուղիղ ճամբան» հանրապետությունն է: Սա ժամանակի տեսակետներից բավականին առաջադիմական փայլ էր: Մ. Մամուրյանին հետաքրքրել են Մածձինի անհատի գործունեությունն ու հայացքները: Այդ իսկ պատճառով մի շարք հողվածներ է գետնից իր հանդեսում: Եթե դրանից առաջ Մածձինին հանդես էր գալիս իբրև մի սովորական «ավագակ», ապա այս դեպքում նա ներկայացվում էր իր ողջ գործունեությամբ: Մածձինիի ֆաղափական հայացքների տատանումները նրան տարան որևէ վտարանդի Միխայիլ Բակունինի անարխիստական ուղիով:

Ֆրանսիացի պատմաբան Էլի Սորենը իր գրքում՝ «Իտալիայի պատմությունը 1815 թ. մինչև Վիկտոր-Էմանուելի մահը» (Ա. Պետերբուրգ, ռուս., 1898, էջ 119), նույնպես բարձր է գնահատում Ջ. Մածձինիի հեղափոխականությունը՝ նրան համեմատելով ֆրանսիական Մեծ հեղափոխության (1789-1794 թթ.) առաջնորդի՝ Մաքսիմիլիան Ռոբեսպիերի հետ: Կարծում ենք, համեմատությունը տեղին է:

Արդյո՞ք պատահական էր, որ հայ պարբերական մամուլը ինչպես 19-րդ դարի 50-60-ականներին, այնպես էլ դարավերջին հողվածներ էր տպագրում ընդհանրապես իտալական ազգային-ազատագրական շարժման և մասնավորապես Ջ. Գարիբալդիի վերաբերյալ: Հայ ազգային մեծերը՝ Մ. Նալբանդյանը և նրա արևմտահայ համախոհներ Ն. Արվանդյանը, Ս. Քաղվորյանը, Ա. Պեշիկպաշյանը, Ատ. Ոսկանյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Ջիլիկյիտյանը, Արմ. Հայկունին և ուրիշներ, համակրում էին իտալական ազգային-ազատագրական շարժմանը: Դրա արդյունքն էր Մ. Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունը (որը գրեց 1859 թ. Մայնի-Ֆրանկֆուրտում), ուր իտալացի աղջկա օրինակով ոգեշնչում էր հայ ժողովրդին:

Մ. Նալբանդյանը Իտալիայում էր գտնվում 1860 թ. դեկտեմբերի 30-ից մինչև 1861 թ. հունիսի 11-ը: Նա այնուհետև լինում է Մեսսինա, Ջենովա, Քուրին, Հռոմ ֆաղափներում: «Կեցցե՛ Իտալիա, կեցցե՛ Գարիբալդի» անուոռ աղաղակում է հասարակ ժողովուրդը. «Կեցցե՛ Իտալիա, կեցցե՛ Վիկտոր-Էմանուելի, գրում էր Մ. Նալբանդյանը Նեապոլից իր գործընկերոջը՝ Հ. Արվանդյանին, գտնում են ֆաղափից, այսինքն՝ միջնակարգ ժողովուրդը: Այս ուրախական բացականչու-

⁷ «Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 207:

⁸ «Արևելյան մամուլ», 1874, մարտ, ապրիլ և մայիս ամիսների համարներում:

բյուրեր, քեպետև հառաջանում են տարբեր սկզբունքներից, վերաբերությամբ դեպի Գարիբալդիի և դեպի Վիկտոր-Էմմանուելը, բայց «Իտալիան» ամռում է այս խոշոր տարբերությունը⁹:

Ստ. Ոսկանյանն «Արևմուտքում» նկարագրում է Ջ. Գարիբալդիին և նրան բնութագրում այսպես. «Հայկական ֆաշիստները, կարգի դուրս անվախություն մը, հրարախ ազգասիրություն մը և ռազմագիտական անգլուստ ոգի մը, ահա կարիպալտիի հատկությունները: Քանի մարդ կա նվրոպայի մեջ որ զանգն ունենա և գործ անեն... կարիպալտին և իր գյուցագրի գունդը Իդալյանի անունը կփառավորեն և հիշել կուտան, որ մեռած չէ ֆաշիստները անոնց սիրտին մեջ»¹⁰:

Հարց էին տալիս՝ ո՞վ է Ջուզեպպե Գարիբալդիին: Նրա ամենալավ գնահատականը տվել է Վիկտոր Հյուգոն. «Ո՞վ էր Գարիբալդիին:՝ Մարդ է, և ուրիշ ոչինչ, բայց նա մարդ է քառիս ամենաբարձր մտքով: Ազատության մարդ, մարդասիրության մարդ: Ունի՞ նա զորք:՝ Ո՛չ, միայն մի բուն կամավորներ: Ունի՞ նա ռազմամթերք:՝ Ո՛չ: Իսկ վառո՞ղ:՝ Միայն մի ֆանի տակառ: Քեղա՛նոթեն՞ր:՝ Այնքան, որքան խլված են թշնամուց: Ինչո՞ւմն է նրա ուժը: Ի՞նչն է պատճառը նրա հաղթությունների: Ո՞վ է նրա նիգալակիցը:՝ Ժողովուրդների հոգին»¹¹:

«Հյուսիսափայլին» ուղղած իր նամակում ժամանակի հասարակական գործիչ Ռուբին Ջալալյանը գրում է, թե «Սովրեմեննիկ» ամսագրում կարդացել է նշանավոր ռուս հրապարակախոս Նվգենի Կարնոլիչի «Գարիբալդիի կյանքը» վերնագրով հետաքրքրական վարձագրությունը և ցանկություն հայտնել «երևելի մարդու» կենսագրությունը թարգմանված տեսելու հայերեն: Խմբագրությունն ընդատաշում է: «Հյուսիսափայլի» չորս համարներում տպագրվում է այդ ակնարկաշարը (թարգմանիչը՝ Մարտիրոս Հրաչյան՝ Մարտիրոս Հրաչյա Սիմոնյանցն էր): Գարիբալդիի մասին ակնարկաշարում ասված է. «Ահա Գարիբալդու խոսվածից և աշխատասեր կյանքը: Մի հրաշալի կախարդող գորություն ունեցել է նա բոլոր Իտալիայի մեջ: Գարիբալդին կլինի նյութ ֆաշազմական երգերի, ազգային տաղերի, ֆաշադրծական գրույցների և չափազանց հրաշապատում ավանդությունների»¹²:

«Արշալույս Արարտյանը» նյութեր է տպագրում, որոնք նվիրված էին նվրոպայի ֆաղափական վիճակին և մասնավորապես Իտալիային: Պարբերականում տպագրվել են հոդվածներ Ջ. Գարիբալդիի հերոսական գործունեության մասին՝ «Մեծահամբավ Կարիպալտի ֆաշ և իմաստուն գորպայետը», «Իտալիո ազատության առաջնորդը»: Նա ցավով է գրում, որ իտալական ազգային-ազատագրական թե՛ պեհին ֆաղափական հարցերի շուրջ Սարդինիայի կամ Պիեմոնտի վարչապետ Կավուրի և Գարիբալդիի միջև տարածայնություն է առաջ եկել: «Այս տարածայնությունը ցավալի և վտանգավոր է անշուշտ այժմյան պարագայից մեջ: Բայդ կեռուսցվի, թե Վիթթոր-Էմմանուել թագավորին անձնական ազդեցությամբ խաղաղությունը շուտով պիտի հաստատվի այս երկու հոչակավոր մեծանուն անձանց մեջ, որոնք Իտալիո ազգային շարժումին և ազգային ազատագրության հոգին են. և որոց մեկուն կենցաղագիտական

⁹ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, Եր., 1949, հատոր 4, էջ 83:

¹⁰ «Արևմուտք», 1859, թիվ 12, էջ 98:

¹¹ «Ազգային հերոս», Թիֆլիս, 1907, էջ 14:

¹² «Հյուսիսափայլ», 1881, թիվ 8, էջ 124:

տաղանդից (եեղինակը նկատի ունի Կավուրին) և մյուսույն զինվորական
 ֆաշտիթյանց վրա (Գարիբալդիին - Ղ. Ա.) կսփռվեցին նվիրություններ»¹³:

1863-ին Կալկաթայի «Նորարարներ» նույնպես դրվատանքով է խոսում
 Գարիբալդիի գործունեության մասին. «Կարիպալտի երևելի գործավար և
 ազատարարն Իտալիոն»¹⁴: Իսկ Գարիբել Պատկանյանը գրում է. «Նվիրողայի մեջ
 կարծեմ, Գարիբալդին վերջինը լինի, որ բռնությամբ ազատեց յուր հայրե-
 նիքը»¹⁵:

Իտալական ազգը, գնահատելով նրա ծառայությունները, նրան ընտրում է
 միացյալ Իտալիայի պառլամենտի անդամ, իսկ ավելի ուշ՝ մի շարք ֆաղափներում
 կանգնեցնում նրա արձանները: Իտալիայում հանապարհօրդելիս,- վկայում է Ս.
 Ռուսոնովան,- յուրաքանչյուր մեծ ֆաղափում՝ Ջենովայում, Միլանում, Վենետի-
 կում, Հռոմում և ուրիշներում, դուր ամեն տեղ կոստանեմ միևնույն մարդու՝ Ջ.
 Գարիբալդիի հիշատակին կանգնեցրած արձաններ: Արձանների վրա համարյա
 միշտ գրված է լինում, որ այն կանգնեցրել է «երախտագետ Իտալիան».
 «միացյալ Իտալիան»¹⁶:

Հայ պարբերական մամուլում տպագրվել են նաև Ջ. Գարիբալդիի նամակներ՝
 ուղղված իր մարտական ընկերներին, զինվորներին և ժողովրդին: Դրանցից մի
 ֆանիսը երատարակվել են «Արևմուտքում», «Մասյաց աղավնիում», «Մեղու
 Հայաստանիում», «Մշակում» և այլուր: Դրանցում արտահայտված են Ջ.
 Գարիբալդիի ջերմ հայրենասիրությունը, ազատասիրական ոգին, ժողովրդա-
 սիրությունը, գործարի տաղանդը:

Ո՞վ էր Կավուրը և ի՞նչ ձևով նվաստեց իտալական վերածնությանը:
 «Հանճարեղ ֆաղեհին» և «մարգարեն»,- այսպես էին բնութագրում ժամանա-
 կակիցները Իտալիայի միասնության և վերածնության համար պայքարող կոմս
 Կավուրին: Իտալիայում «Ներքևից» սկսված հեղափոխությունը հաղթանակից
 «վերևից»: Այս գործում մեծ էր նաև Կավուրի /1810-1861/ դերը, որը նույնպես
 կողմնակից էր Իտալիայի միավորմանը:

Կավուրն իր նամակներից մեկում շվեյցարացի իր բնօրդուն գրում էր, որ
 ինքը ֆաղափակության մեջ «ոսկե միջին» գիծ է բռնել: Կավուրը չէր ընդունում
 բացարձակ միապետությունը, սակայն չէր ընդունում նաև Մաժձինի
 «հեղափոխականին», որի գործունեությունը նա համարում էր «անօգուտ և
 վնասակար»: Ինչպես միշտ նկատել է Յ. Կինը. «Կավուրի գաղափարական և
 ֆաղափական պլատֆորմը հիմնվում էր մի ֆանի ընդհանուր սկզբունքների վրա,
 որոնք կյանք մտան միասնական Մեծ հեղափոխության ժամանակից: Նրան
 հարգանք էին ներշնչում անգլիական ֆաղափական համակարգը և առաջադեմ
 գաղափարները»¹⁷: Կավուրը կողմնակից էր առևտրի ազատությանը: «Նա
 վերածնությանը նայում էր առաջին հերթին այն իմաստով, որ հերթական
 շարժումը Իտալիային աստիճանաբար բարձրացնելու և հասցնելու էր նվիրողական
 զարգացած տնտեսական հարաբերությունների և ավելի առաջադեմ ֆաղափական

¹³ «Սրբալույս Արարատյան», 1 հոկտեմբերի 1860:

¹⁴ «Նորարարներ», 1863, թիվ 36, /վիմատիպ/, էջ 304:

¹⁵ Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Եր., 1956, գ. 2, էջ 76:

¹⁶ Տե՛ս Ս. Ռուսոնովա, Ջուզեպպո Գարիբալդի, Բաֆու, 1904, էջ 7:

¹⁷ Ц. Кий, Италия конца XIX века, М., 1978, с. 10.

մակարդակի»¹⁸: Այս իմաստով վերածնությունը ուզգային և բուրժուական հեղափոխություն էր:

Ուշագրավ է, որ Կավուրը գործունեության սկզբում իր առջև խնդիր էր դրել իտալական ֆեոդերատիվ պետությունները ստեղծել: Սակայն 1860 թ. ապրիլի 4-ին Սիցիլիայում սկսված ապստամբությունը, Գարիբալդիի հաջողությունները Կավուրին և լիբերալներին բերեցին այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է միավորել Իտալիան: Եվ, վերջապես, Կավուրն էլ իր ձևով էր պայքարում Իտալիայի միասնության համար: Այս առիթով նշանավոր ռուս պատմաբան Ս. Սկազկինը «Կավուրը և Իտալիայի միավորումը» խոսվածում նկատել է, որ «Կավուրը... առում էին նրանք /իտալական դեմոկրատները - Ն. Ա./ - ձգտում էր ոչ այնքան Իտալիայի միավորման, որքան Պիեմոնտի ընդարձակման, նա

օգտագործեց ժողովրդական շարժումը բուրժուազիայի շահերի համար»¹⁹:

Կավուրի քաղաքական գործունեությունը բարձր էին գնահատում նաև հայ գործիչներին շատերը:

Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մասիսը» կոմս Կավուրի մահվան առիթով /նա հանկարծամահ եղավ 1861 թ./ տպագրել է իր թղթակից Վ. Պ. Պանցասյանի երկու ծավալուն հոդվածը, ուր գնահատում «Քավուրի պես հանճարին»: Երբեմն էլ Կավուրին հակադրում է Իտալիայի ազգային հերոս Գարիբալդիին՝ նսեմացնելով վերջինիս գործը: «Քավուր մը... գրում է նա... ավելի գործ կտեսնե, ավելի փառք ու պատիվ կունենա, քան թե կարմիր շապկով Կարիպալտի, որուն խիզախ հանդգնությանը դեմ գնտակ մը բավական է անդամալուծի պես մահինը ձգելու համար»²⁰:

«Մասիսը աղավնի» պարբերականում /Թեոդոսիա/ Գարրիել Այվագոմսկին գրում է. «Վասն զի Քավուր կոմսը բոլոր յուր կյանքը նվիրել էր ազատ, միացյալ և գորավոր ընելու Իտալիան»²¹:

«Փարիզ» լրագիրը ևս անդրազարծել է կոմս Կավուրի մահվանը: Այստեղ ընդարձակ հոդվածաշար է տպագրել Խաչատուր Միսախյանը, որտեղ ներկայացնում է «Քավուռ, Իտալիոն նախասահմանյալ և վերջին ազատարարին»: Խ. Միսախյանն անտեսում է Մաձոնիին, իսկ Գարիբալդիի մասին գրում է, թե «իբր բոլոր կենացը մեջ, զենճով և միամտությամբ մարտնչած էր հայրենյաց փրկությանը համար»²²:

Ստ. Նազարյանը «Հյուսիսափայլում» տպագրել է «Կոմս Կամիլոս Կավուր» հոդված-մանխոսականը: Ստ. Նազարյանը իբր նախորդների նմանությամբ գերազնահատում է Կավուրի դերը և նրա մասին գրում. «Թող ղնենն ու ղնենն բոլոր համաշխարհական պատմագրության թերթերը, աղոտեղ գտանելու են շատ փոքր օրինակներ այնպիսի հոյակապ արդյունակատարության, որպիսի ցուցել է Կավուրը»²³: Ստ. Նազարյանը գիտակցում էր, որ իբր գրած տողերում շոսյումներ կան Կավուրի հասցեին: Ռուսաստանում աշխատելով, հնարավոր է, որ Ստ. Նազարյանը ծանոթ էր դեմոկրատներին՝ Կավուրի մասին գրած ղննադատական հոդվածներին և դրա համար էլ ղգուշավոր վերաբերմունք էր

18 Նույն տեղում, էջ 11:

19 С. Д. Сказкин, Избранные труды по истории, М., 1972, с. 392.

20 «Մասիս», 21 սեպտեմբերի 1863, թիվ 606:

21 «Մասյաց աղավնի», 1 նույիսի 1861, էջ 156:

22 «Փարիզ», 1861, թիվ 50:

23 «Հյուսիսափայլ», 1861, թիվ 6, էջ 503:

հանդես բերում. «Ինչ կամին, թող ասեն, քայց մի քան հավաստի է. նորա բուր կյանքը նվիրված էր Իտալիային. Իտալիայի համար ապրում էր նա, Իտալիայի համար մեռավ նա այնպիսի բուն իսկությունը, որպես թե մեռած լինեք կովի մեջ, կարմիր ու սպիտակ ու կանաչ դրոշը շարժելով ընդդեմ թշմաճուն և յուր վերջին շնչի մեջ ականջ դնելով հաղթության ձայնին»²⁴: Հայ գործիչները մեծ մասամբ Իտալիայի փրկությունը ներկայացնում էին միակողմանիորեն, միայն տեսնում էին այն ուղին, որով ընթացել էր Կավուրը:

Ավետիս Ահարոնյանը նաև պարհոդել է Իտալիայում, երբ ավարտվել էին իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները: Նա այդ առիթով երատարակեց «Իտալիայում» գրքուկը, որում անդրադառնում է երրորդությանը: «Ըթե այսօր վեներտիկը մտել է իտալական մեծ հայրենիքի ծոցը, գրում է Ավ. Ահարոնյանը, այդ մեծ գործն ստեղծեց այն զարմանալի երրորդությունը, որի ձեռքը Գարիբալդին էր, եոգին՝ Կավուրը, և գրուխը՝ Վիկտոր-Էմմանուելը»²⁵: Այստեղ հեղինակը գտնում է, որ հայ ժողովուրդը նրանց կատարած օրինակից դասեր պետք է քաղի:

Ինչպես տեսանք, հայ գործիչներից շատերը կողմնակից են եղել Կավուրի գործին և դրականորեն արտահայտվել նրա մասին: Մյուսներից տարբերվում էր Միխայիլ Նալբանդյանը իր մտածելակերպով: Նա իր գրած տողերում իտալական ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքում խարազանում էր Կավուրին և ճնշողաբար նրա վարչագիծը: Միխայիլ Նալբանդյանը գործելով ռուս իրականության մեջ, թվում է, թե ծանոթ էր ռուս հեղափոխական-դեմոկրատներ Ն. Ջերնիշևսկու և Ն. Գոբոբլյուբովի՝ կոմս Կավուրի մասին գրած քաղաքական գնահատականներին: Դրան հակառակ, Միխայիլ Նալբանդյանը իտալական շարժման ընթացքում շատ բարձր էր գնահատում «սուրբ Մածոկեհի և սուրբ Գարիբալդի» առաքելությունը: Այս հարցում Միխայիլ Նալբանդյանը հավանաբար հետևել է ռուս մեծ մտածողների գաղափարներին:

Եվ, վերջապես, նույն թեմայով Ավետիս Իսահակյանը գրեց իր «Գարիբալդիականը» պատմվածքը, ուր ոչ միայն գնահատում էր Ջ. Գարիբալդիին, այլև նրա փառապանծ զինվորներից մեկին՝ հայր Ջիովաննիին:

Պատմական հենք ունի Ավետիս Իսահակյանի «Գարիբալդիականը» պատմվածքը, որի հերոսը՝ հայր Ջիովաննիին, իրական անձնավորություն է: Ավետիս Իսահակյանը առաջին անգամ պատմվածքի հերոսի հետ հանդիպել է Օդեսայում:

Հայր Ջիովաննիին մասնակցել է Ջ. Գարիբալդու կազմակերպած «Ալպիական ռսորդների», «Հազարակի», Ասպրուճոտի, Մեմտանի նակատամարտերին:

Այսպես, հայ հասարակական միտքը միշտ էլ դրականորեն է արտահայտվել և բարձրորեն գնահատել իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների և նրանց մեծերի մասին՝ ցանկանալով նաև հայ իրականության մեջ տեսնելու այդպիսի խոշոր գործիչներ:

24 Նույն տեղում, էջ 504:

25 Ավետիս Ահարոնյան, Իտալիայում, Թիֆլիզ, 1903, էջ 85: